

Tartu Ülikool
Sotsiaalteaduste valdkond
Haridusteaduste instituut
Koolieelse lasteasutuse õpetaja õppekava

Monika Taska

SEKSUAALKASVATUSE OLULISUS KOOLIEELSES LASTEASUTUSES
LASTEIAIAÕPETAJATE HINNANGUL

Bakalaureusetöö

Juhendaja: alushariduse nooremlektor Heily Leola

Tartu 2024

Kokkuvõte

Seksuaalkasvatuse olulisus koolieelses lasteasutuses lasteaiaõpetajate hinnangul

Seksuaalkasvatus on oluline osa iga inimese elus ning algab juba varajases lapseas. Bakalaureusetöö eesmärgiks oli selgitada välja lasteaiaõpetajate hinnangud seksuaalkasvatuse olulisusele lasteasutuses. Uuringus osales 20 õpetajat kolmest erinevast Tallinna lasteaiast. Andmeid koguti küsimustikuga. Tulemustest selgus, et õpetajate hinnangul on kõige olulisemad seksuaalkasvatuse teemad „Enesekehtestamine“ ning „Tunded ja suhted“. Samuti näitavad tulemused, et kuigi suur osa õpetajatest ei ole seksuaalkasvatuse teemalisel koolitusel osalenud, on nad hinnanud oluliseks mitmeid teoreetilise allika eesmärke. Bakalaureusetöö väärtuseks on ülevaade seksuaalkasvatuse teemadest, mida peetakse oluliseks koolieelses lasteasutuses töötavate õpetajate hinnangul. Töö tulemused annavad kasulikku infot koolitajatele.

Võtmesõnad: seksuaalkasvatus, seksuaalharidus, koolieelne iga

Резюме

Половое воспитание является важной частью жизни каждого человека и начинается в раннем детстве. Бакалаврская работа была посвящена оценке воспитателями детских садов важности полового воспитания в детских учреждениях. В исследовании приняли участие 20 педагогов из трех разных детских садов Таллинна. Данные были собраны с помощью анкеты. Результаты показали, что, по мнению преподавателей, важнейшими являются темы полового воспитания «Самоутверждение» и «Чувства и отношения». Результаты также показывают, что, хотя большая часть учителей не участвовала в тренингах по сексуальному образованию, они оценили важность многих теоретических целей из источника. Ценность бакалаврской работы заключается в темах полового воспитания, которые педагоги, работающие в дошкольных учреждениях, считают важными. Результаты работы дают полезную информацию для тренеров по половому воспитанию.

Ключевые слова: половое воспитание, сексуальное воспитание, сексуальное просвещение, половое просвещение, дошкольный возраст.

Sisukord

Kokkuvõte	2
Резюме	2
Sisukord.....	3
Sissejuhatus	4
Teoreetiline ülevaade.....	5
Seksuaalkasvatuse mõiste.....	5
Seksuaalkasvatuse sisu koolieelses eas	5
Seksuaalkasvatus-alane haridus Eestis	8
Õpetajate arvamused ja hinnangud seksuaalkasvatusele koolieelses eas	9
Uurimuse eesmärk ja uurimisküsimused.....	10
Metoodika.....	10
Valim.....	10
Andmekogumine ja -analüüs	11
Tulemused	12
Esimene uurimisküsimus	12
Teine uurimisküsimus.....	14
Kolmas uurimisküsimus	17
Arutelu.....	18
Olulisimad ja vähem olulisemad teemad seksuaalkasvatusest	18
Seksuaalkasvatusega tegelemise olulisus lasteaias.....	20
Töö piirangud ja praktiline väärtus	21
Tänu sõnad	21
Autorsuse kinnitus.....	22
Kasutatud kirjandus.....	23
Lisad	25
Lisa 1.	25

Sissejuhatus

Seksuaalharidus on osa üldisest haridusest mõjutades seega lapse isiksuse arengut (Maaailma Terviseorganisatsioon, 2015). Seksuaalkasvatus koolieelses eas on oma kehaosade tundmaõppimine, enda ja teiste kehade aktsepteerimine väärtuslikuna, eri sugupoolte tunnustamine, oma tunnete väljendamise õppimine ning oma privaatsuse tajumine ja väljendamine (Part & Kull, 2018). Lihtne ja eakohane seksuaalsusega seotud informatsioon täiendab lapse sõnavara sobivate sõnadega ning annab julguse suhelda avatult eri teemadel (Part & Kull, 2018). Teadmised ja oskused selles valdkonnas aitavad lapsel seada piire, väljendada oma soove, kogeda rõõmu turvalisest kehalisest lähedusest, luua sõprussuhteid, kaitsta oma isiklikku ruumi ning tunda ära (seksuaal)vägivalda ning otsida vajaduse korral abi (Part & Kull, 2018).

Seksuaalhariduse teema on aktuaalne, seda on uuritud ka Tartu Ülikooli üliõpilaste poolt. Reelika Vunder (2020) uuris oma bakalaureusetöös, kuidas käsitletakse seksuaalhariduslikke teemasid eelkoolieas. Õpetajad leidsid, et nende tööd takistab kõige enam vähesed teadmised ja kogemused. Madli Meus (2020) leidis oma lõputöös, et kõik vastanud õpetajad nõustusid, et lapsed peaksid saama esmase informatsiooni seksuaalsuse kohta vanematelt ning et perekond on lastele teiste inimestega suhete loomise mudeliks. Seega on õpetajad märkinud väga oluliseks perekonna panuse lapse seksuaalsusse arengusse. Lisaks olid õpetajad mitte nõustunud väitega, et lapsi peaks suunama valima soole vastavaid riideid, mänguasju, värve jne. See näitab, et õpetajatel on olemas algeline teadmine seksuaalkasvatusest ning et Eestis ei ole olukord seksuaalkasvatusega nii kriitiline kui võis tunduda. Laste seksuaalse arengu olukorda maailmas illustreerib näide ühest uurimusest, mis oli tehtud Kanadas aastal 2016. Sealses uuringus osales 64 õpetajat koolieelsetest lasteasutustest, kes vastasid nii avatud kui suletud küsimustele seoses laste seksuaalse käitumisega. Uuringu tulemused näitasid, et suurimad murekohad on lastevanemate kaasamine, seksuaalkasvatuse asjakohasus koolieelses eas ning koolituste puudumine (Balter *et al.*, 2016).

Eelnevatest näidetest (Balter *et al.*, 2016; Meus, 2020; Vunder, 2020) tulenevalt leian, et jätkuvalt on probleemiks seksuaalkasvatustlike teemade vähene käsitlemine eelkoolieas.

Seksuaalhariduse edastamine on nii lastevanemate, õpetajate kui ka riigi vastutus (Astuti *et al.*, 2017). Seega on teema uurimine väärtuslik, et kajastada meie ühiskonnas olevaid probleeme. Ülalnimetatust tulenevalt on lõputöö eesmärgiks selgitada välja lasteaiaõpetajate hinnangud seksuaalkasvatuse olulisusele lasteaias.

Teoreetiline ülevaade

Seksuaalkasvatuse mõiste

Seksuaalkasvatuse mõiste on defineeritud “Eesti keele seletavas sõnaraamatus” kui inimeste seksuaalteadvuse ja seksuaalkäitumise kujundamine ja kõlbeline suunamine ning suguline kasvatus (Eesti keele..., 2009). Vunder (2020) ja Meus (2020) kasutavad oma töös samuti mõistet seksuaalkasvatus, aga kasutavad ka mõistet seksuaalharidust. Seksuaalharidus algab inimese sünnist ning kestab kogu elu (Kurtuncu *et al.*, 2015). Seksuaalhariduse mõiste ei ole eraldi “Eesti keele seletavas sõnaraamatus” olemas. Enda töös kasutan seksuaalkasvatuse mõistet, sest seda sõna kasutatakse ka metoodilises materjalis „Koolieelses eas laste seksuaalkasvatus: keha, tunded ja turvalisus.“ (Part & Kull, 2018), mis on hetkel Eestis peamine allikas seksuaalkasvatuse teemade käsitlemisel lasteaias.

Seksuaalkasvatuse sisu koolieelses eas

Seksuaalkasvatus on reguleeritud seadusega näiteks Kanadas ning samuti on internetist leitav Euroopa seksuaalhariduse standardite kokkuvõte. Avalikult on Kanada regulatsiooni materjal leitav pealkirjaga „Detailed content in sexuality education“, milles on kirjeldatud laste seksuaalse arengu teemad ning näiteid laste harimiseks antud teemadel. Laste seksuaalkasvatus hõlmab lapsepõlves tekkinud bioloogiliste, psühholoogiliste ja sotsiaalsete tegurite uusi kogemusi (Balter *et al.*, 2016). Lapsed õpivad tundma oma keha ning konstrueerivad enda soo identiteedi ja rolli ühiskonnas (Balter *et al.*, 2016). Lapse seksuaalne areng on kõige kiirem just koolieelses eas, sest see hõlmab nii oma soo kui ka keha avastamist ning tunnete mõistmist (Maailma Terviseorganisatsioon, 2015).

Lastele peab tutvustama nende keha ning rääkima peab kõigist keha osadest (Detailed content..., 2018). Kehadest rääkides on oluline selgitada, et isegi kui need on erinevat värvi, kuju või suurust on kõik kehad erilised ja olulised (National Guidelines..., 2004). Samuti peab laps teadvustama, et ta keha kuulub talle (National Guidelines..., 2004). Lastega on oluline rääkida nii keha välistest osadest nagu käed, pea või tuharad kui ka siseorganitest (Detailed content..., 2018). Siseorganitest rääkides on väga oluline kasutada õiget terminoloogiat (Amis, 2021). Oluline on rääkida lastega ka välistest intiimpiirkondadest nagu rinnad, häbe, peenis või munandid (Detailed content..., 2018). Rääkides lastega kehast tuleb teha selgeks ka suguorganite funktsioon (Detailed content ..., 2018). Lapsed esitavad selles vanuses (0–4 aastat) küsimusi teiste kehade ja kehaliste funktsioonide kohta ning vestlevad ka eakaaslastega väljaheidete teemadel ning see on eakohane etapp laste arengus (In partnership..., 2009). Lasteaiaõpetajate uuringust selgus, et 48,4%

osalejatest täheldasid laste poolt huvi teiste laste sootunnuste vastu tualetis käimise ajal (Balter *et al.*, 2016).

Seksuaalse arengu tavaline osa koolieelses eas on ka seksuaalse käitumise avaldumine. Kuni 4-aastaste laste arengus on oluline mõista, et intiimsete kohtade hõõrumine esemete vastu ning intiimsete kohtade näitamine teistele on eakohane seksuaalne käitumine (In partnership..., 2009). Lastel tekib soov olla alasti ning riietuda lahti või vaadata teisi seda tegemas (In partnership..., 2009). 4–6-aastastel lisanduvad eelnevale käitumisele ka privaatsetest osadest rääkimine ja teiste lastega käest kinni hoidmine või suudlemine (In partnership..., 2009). Lisaks tekib 4–5-aastaste laste arengus etapp, mil laps hakkab naudingut pärast masturbeerima (Amis, 2021). Seda illustreerib uuringu tulemus, et 40,6% uuringus osalejatest täheldasid laste eneserahuldamist nii söömise, tualetis käimise kui puhkamise ajal (Balter *et al.*, 2016). See võib juhtuda sobimatutel aegadel ja avalikult ning seega on oluline selgitada põhjuseid, miks see ei ole sobilik tegevus teiste inimeste ees (Amis, 2021). Samas tuleb anda lapsele luba privaatsetel masturbeerida, sest see annab valikuvabaduse oma keha üle (Amis, 2021). Kuigi 40,6% lastest masturbeerib, on mitte masturbeerimine samuti eakohane käitumine (National Guidelines..., 2004). Lastega tuleb olla tähelepanelik ning mõista, kui palju üksikasju seksuaalkasvatuse teemal on nende jaoks piisav (Amis, 2021).

Vastavalt Euroopa seksuaalharidus standarditele on oluline anda lastele teavet raseduse, sünni ja soojätkamise kohta juba enne neljandat eluaastat (Maailma Terviseorganisatsioon, 2015). Täiskasvanu teha on piiride seadmine ning otsustamine, mida on vaja teada ja mida mitte (Cacciatore, 2014). 4–5-aastastele lastele on oluline selgitada laste saamise teemat detailsemalt, kuid infot tuleb siiski jagada etapiliselt (Detailed content ..., 2018). Esimeses etapis tuleb selgitada, kuidas ema munarakk ja ise seemnerakk ühinevad emakas ja seal hakkab arenema loode (Detailed content..., 2018). Seejärel on oluline rääkida, kuidas loode areneb ning ka sellest, millised muutused toimuvad ema kehas. Seejärel on vaja selgitada, kuidas ja, kus laps sünnib (Detailed content..., 2018). Lisaks on oluline selgitada erinevate peremudelite olemasolu, näiteks üksikvanemad, samast soost vanemad, lapsendajad, segapered jne (Detailed content..., 2018).

Seksuaalkasvatuse üheks oluliseks osaks on ka väärtuskasvatus, kus tuleb rääkida inimeste kehade erinevustest ning rassilisest tolerantsusest (Detailed content..., 2018). Koolieelses eas hakkab laps tegema vahet ka meestel ja naistel ning oluline on olla lapse küsimustele vastates avatud ja aus (Amis, 2021). Võimalusel tuleb tuua näiteid ka selle kohta, kuidas laps saab jagada teistega enda soove ja vajadusi seotud kehaga (Detailed content..., 2018). Teema teadmine tagab lastele positiivse minapildi ning ennetab vägivalda ja võimalikku seksuaalset rünnakut (Detailed content..., 2018).

Koolieelses eas olevate laste eakohase arengu eesmärk on kehaga seonduva soorolli mõistmine. Kuni nelja-aastastele lastele tuleb selgitada vaid sugude erinevust ning samas peab vastama kõigile laste küsimustele (In partnership..., 2009). Järgmisele vanusele ehk 4–6-aastastele lastele saab selgitada ka vanusega seoses tekkivaid muutusi kehas (In partnership..., 2009). Soorollide selgitamine on oluline, sest lapsed tulevad koolieelsesse lasteasutusse oma sotsio-kultuuriliste uskumustega ja soorollidega seotud stereotüüpidega (Радзивилова, 2013). Lastele tuleb selgitada, et ühelt inimeste grupilt oodatakse samasugust käitumist ning seda kutsutakse stereotüübiks (National Guidelines..., 2004). Laste eakohase arengu jaoks on oluline sotsialiseeruda ning identifitseerida end ühe või teise soona (Радзивилова, 2013). Samuti on oluline mitte lubada kultuurilistel piirangutel peatada laste arengut ning keelata neil end emotsionaalselt välja elada (Радзивилова, 2013). Laste arengus on väga oluline emotsionaalsus ja tunnetuslikus ning keskkond, kus laps areneb peab olema selline, kus laps saab enda emotsioone läbi elada (Сукиасян *et al.*, 2021).

Laste seksuaalkasvatuse oluline osa on seksuaalvägivalla ennetustöö ning kõige efektiivsem on tegeleda sellega haridusasutustes, sest nii saab jõuda võimalikult paljude lasteni (Eelmaa, 2018). Õpetajate roll väärkohtlemise „märkide“ märkamisel on väga oluline, sest õpetajad puutuvad lastega kokku iga päev (Eelmaa, 2018). Eestis 2016. aastal tehtud uuringust selgus, et registreeritud seksuaalse enesemääramise vastastest süütegudest 89% juhtudel oli ohver alaealine (Eelmaa, 2018). Tegemist oli alaealise kannatanuga, kelle keskmine vanus oli teo toimepanemise hetkel 11 aastat ning vägistamiste puhul 9 aastat (Eelmaa, 2018). Aastal 2015 oli alaealiste vägistamisohvrite keskmine vanus 10 aastat. Kui ohvri keskmine vanus on olnud vastavalt 9 või 10 aastat, on kõige nooremad seksuaalkuritegude (sh vägistamise) ohvrid olnud 3-aastased (Eelmaa, 2018). Aastal 2021 viidi Eestis läbi vägivalla, sh seksuaalvägivalla, kogemise uuring, millest selgus, et 17% vastanutest olid kogenud enne 15. eluaastat väärkohtlemist täiskasvanu poolt (Kass, 2021). Seega on laste toetamine ja teadlikkuse tõstmine äärmiselt oluline, et lapsed julgeksid kuriteost rääkida ning abi otsida (Eelmaa, 2018).

Selleks, et tõsta laste teadlikust ja aidata selle kaudu vähendada laste hirmu seksuaalsest vägivallast rääkida, on oluline, et 6–7-aastaste laste seksuaalkasvatuse hulka kuuluks enesekehtestamise teema (Detailed content..., 2018). Lapsele tuleb selgitada, mis on seksuaalne rünnak ja kuidas seda ära tunda (Detailed content..., 2018). Kindlasti tuleb selgitada lastele, et kellelgi ei ole õigus katsuda tema privaatseid kehaosi nõusolekut küsimata (Wurtele & Kenny, 2011). Oluline on anda mõista, et tuleb eemalduda olukorrast, kus laps ei tunne end mugavalt ning samuti peab paluma abi tuttavalt täiskasvanult. Tähtis on vältida keskendumist ainult võõraste ohtudele, sest enamik lapsi satub tuttava või usaldust omava täiskasvanu väärkohtlemise ohvriks

(National Child..., 2009). Lisaks on oluline õpetada, millal öelda „ei“ ja minna ära (Detailed content..., 2018). Lapsele tuleb selgitada tundeid, mis võivad tekkida pärast seksuaalset rünnakut, näiteks häbi, süütunne või hirm täiskasvanu usaldamise ees (Detailed content..., 2018). Oluline on selgitada, et seda võib teha ka tuttav täiskasvanu ning sellest tuleb rääkida usaldusisikule (Detailed content..., 2018).

Seksuaalkasvatuse alane haridus Eestis

Eesti seadusandluses ei ole seksuaalkasvatus reguleeritud. Küll aga leidub internetis mitmeid plakateid, et lastevanematel ja õpetajatel oleks nende teemadega tegeledes millelegi tugineda. Tervisearengu Instituudi poolt on välja antud plakat lapsest lähtuva seksuaalkasvatuse teemadega. Seal leidub infot nii selle kohta, mis lapsega toimub kui ka selle kohta, kuidas täiskasvanu peaks reageerima teemaga seotud olukordades (Toeta lapse..., 2016). Plakati väljaandja on Soome rahvastikuühendus Väestöliitto ning teksti on koostanud dr Pamela Kauppinen, lastepsühhiaater Raisa Cacciatore ja ämmaemand Susanne Ingman-Friberg. Samuti on olemas laste seksuaalse arengu brošüür, kus kirjeldatakse laste seksuaalset arengut ning seda, kuidas vanem saab last turvaliselt ja eakohaselt toetada (Laste seksuaalne..., 2018). Lisaks on leitav ka plakat „Laste ja noorte seksuaalkäitumise hindamise lipusüsteemi meetodil“, milles on kirjeldatud laste seksuaalkäitumisega seotud olukordade hindamisjuhiseid (Laste ja..., 2020). Samuti on olemas plakat „Minu keha ja turvalisus“, milles on kirjeldatud laste seksuaal-alaseid teadmisi, oskusi ja hoiakuid (Minu keha..., 2020). Seega materjalid on vanematele ja õpetajatele lihtsasti leitavad nii terviseinfo.ee kui tai.ee kodulehekülgedelt.

Metoodiline materjal „Koolieelses eas laste seksuaalkasvatus: keha, tunded ja turvalisus.“

Üks kõige põhjalikumaid materjale, mis Eestis on seksuaalse arengu toetamiseks lasteaias välja antud, on „Koolieelses eas laste seksuaalkasvatus: keha, tunded ja turvalisus“ (Part & Kull, 2018). Selle koostamine oli rahastatud Tervisearengu Instituudi poolt. Metoodiline materjal on suunatud 4–7-aastaste laste seksuaalkasvatuse õppematerjaliks koolieelses lasteasutuses (Part & Kull, 2018). Õppematerjali eesmärk on toetada koolieelses eas laste eakohast arengut, ka seksuaalset arengut. Materjal aitab kujundada laste oskusi austada iseennast ja teisi ning oskusi suuta käituda kehtestavalt ja turvaliselt seksuaalsusega seotud olukordades. Samuti võimekuse mõista teiste inimeste ja enda tundeid, soove, seisukohti ja võimalusi (Part & Kull, 2018).

Õppematerjal sisaldab 15 teemakäsitlust, mis võtavad arvesse laste vanust, õpivõimet, eakohaseid õppimisviise, ja võimalikke teemakohaseid küsimusi (Part & Kull, 2018).

Teemakäsitlused on liigitatavad nelja teema alla: minu keha, tunded ja suhted, laste saamine ning

enesekehtestamine. „Minu keha“ teemakäsitle eesmärk on aidata lastel mõista, kuidas nende keha areneb, kuidas muutustega harjuda ja oma kehaga rahul olla (Part & Kull, 2018).

Tähelepanu pööratakse normidele ja väärtustele: millal on lubatav olla alasti ja millal mitte? Käsitletakse kehade erinevusi ja erinevuste aktsepteerimist (Part & Kull, 2018).

„Tunded ja suhted“ teemakäsitle eesmärk on aidata lastel mõista enda ja teiste tundeid ning õpetada, kuidas luua ja hoida vastastikusele austusele, empaatialle ja võrdsusele tuginevaid suhteid (Part & Kull, 2018). Näiteks käsitletakse teemat: kuidas tüdruku või poisina käituda ja kuidas kohelda üksteist võrdsena? (Part & Kull, 2018). Samuti ka teemat: millised on inimeste erinevused, kuidas peaks erinevustesse suhtuma ja kuidas need hoiakud mõjutavad inimestevahelisi suhteid? (Part & Kull, 2018).

„Laste saamise“ teemakäsitle eesmärk on aidata lastel mõista pere loomise ja laste saamisega seonduvat. Kuidas saab alguse rasedus, kuidas rasedus kulgeb, kuidas laps sünnib (Part & Kull, 2018).

„Enesekehtestamise“ teemakäsitle eesmärk on õpetada lapsi ennast kehtestama, tehes vahet meeldivat ja ebameeldivat tunnetel, mis tekivad erinevates olukordades ja erinevate puudutuste korral (Part & Kull, 2018). On oluline, et lapsed õpiksid juba varakult ennast kaitsma, õppides tundma enda ja teiste piire (Part & Kull, 2018). Enesekehtestamise teemakäsitlelused õpetavad, kuidas seksuaalseid lähenemiskatseid ja muid soovimatuid seksuaalseid olukordi ära tunda ning kuidas nendes olukordades käituda (Part & Kull, 2018). Õpetatakse vahet tegema ebameeldivat ja meeldivat olukordadel, ebatervetel ja tervetel suhetel ning vajaduse korral otsima abi (Part & Kull, 2018).

Õpetajate arvamused ja hinnangud seksuaalkasvatusele koolieelses eas

Õpetajate arvamusi ja hinnanguid seksuaalkasvatusele koolieelse eas on Eestis uurinud mitmed üliõpilased. Näiteks 2020 kirjutas Madli Meus töö pealkirjaga: „Lasteaiaõpetajate arvamused eelkoolialiste laste seksuaalhariduse ja seksuaalse arengu kohta“ (Meus, 2020). Sellest uuringus selgus, et õpetajate arvates algab seksuaalkasvatus lapse sünnist, sest laps õpib kasvades (Meus, 2020). Õpetajad selgitasid, et seksuaalharidus sisaldab teemasid, mida on sobiv käsitleda detailselt alles noorukieas (Meus, 2020). Samas arvati, et seksuaalharidus peaks algama lapseas, sest lapsed hakkavad avastama enda keha ja sooliseid erinevusi juba varem (Meus, 2020). Olulisteks teemadeks nimetati ka eostamist ja sooliseid kehalisi erinevusi, mida tuleks selgitada õpetuse käigus lastele eakohaselt (Meus, 2020). Seksuaalkasvatuse teemadega uurimisega tegeletakse ka välismaal ning näiteks Astuti jt (2017) poolt Indoneesias tehtud uuringus selgus, et õpetajad vajavad rohkem õppematerjale seksuaalhariduse käsitlemiseks.

Uurimuse eesmärk ja uurimisküsimused

Lapse õpetamisel on oluline koht seksuaalkasvatusel. Selleks, et laps mõistaks, kuidas tema keha areneb ning et lapsel tekiks positiivne minapilt, on vajalik mitmete erinevate teadmiste omandamine. Näiteks, peab laps saama teadlikuks alasti olemise tavadest ning kommetest ja lastele tuleb õpetada erinevaid perekonnatüüpe. Lisaks on oluline anda lapsele teadmine, millised puudutused ja liigutused on erinevates olukordades lubatud. Ülalnimetatud on olulised osad seksuaalkasvatuse põhitõdedest. Varasemalt ei ole teada, kui oluliseks peavad lasteaiaõpetajad seksuaalkasvatuse õpetamist koolieelses eas ning seega on bakalaureusetöö eesmärgiks selgitada välja lasteaiaõpetajate hinnangud seksuaalkasvatuse olulisusele lasteaias. Lõputöö eesmärgist lähtuvalt püstitati kolm uurimisküsimust:

1. Millised on olulisemad teemad eelkooliealiste seksuaalkasvatuses lasteaiaõpetajate hinnangul?
2. Millised on vähem olulisemad teemad eelkooliealiste seksuaalkasvatuses lasteaiaõpetajate hinnangul?
3. Kui oluliseks ja miks peetakse lasteaiaõpetajate hinnangul seksuaalkasvatusega tegelemist lasteaias?

Metoodika

Valim

Käesolevas töös kasutatakse mugavusvalimit, kus valimi moodustasid kolme Tallinna lasteaia 20 õpetajat. Vastajate aritmeetiline keskmine vanus oli 44,5 aastat (min = 20, max = 69). Vastajate keskmine tööstaaž oli 15,5 aastat (min = 1, max = 30). Täpsemalt vaata tabelist 1 ja 2.

Kõige rohkem oli vastajaid bakalaureuse kraadiga (12 vastajat), järgnesid magistrikraadiga (3 vastajat), kutseharidusega (2 vastajat) ja kõige vähem keskeri,- üldkesk,- või kutsekeskharidusega (kõik 1 vastaja). Lisaks küsiti vastanutelt, kas nad on osalenud Tervise arengu instituudi koolitusel. „Koolieelses eas laste seksuaalkasvatus: keha-, tunde- ja turvalisusekasvatus“, selgus et 75% vastanutest ei ole selleteemalisel koolitusel osalenud.

Tabel 1. Vastajate vanusevahemik

Vanusevahemik	Arv	Sagedus
20-29	4	20%
30-39	6	30%
40-49	1	5%
50-59	6	30%
60-69	3	15%
70-79	0	0%

Tabel 2. Vastajate tööstaaž

Tööstaaž	Arv	Sagedus
Kuni 4 aastat	4	20%
5 - 9 aastat	5	25%
10 - 15 aastat	4	20%
16 - 19 aastat	1	5%
20 - 25 aastat	1	5%
26 - 29 aastat	1	5%
30+ aastat	4	20%

Andmekogumine ja -analüüs

Andmeid koguti Google forms keskkonnas koostatud küsimustikuga. Küsimustik koostati tuginedes Eestis välja antud metoodilisele materjalile (Part & Kull, 2018) ja uurimistöö eesmärkidele. Küsimuste sobilikkust ja arusaadavust kontrolliti ühe lasteaia õpetaja poolt 2022. aasta novembris. Peale piloteerimist viidi küsimustesse sisse mõned muudatused. Näiteks muudeti küsimuste kohustuslikkust ning teemade juurde lisati ka pealkirjad. Lisaks muudeti vormistust ning kontrolliti üle grammatiline osa.

Küsimustikus oli 64 küsimust eelkoolialise lapse eakohase seksuaalse arengu kohta, mis olid üles ehitatud lähtuvalt metoodilise materjali „Koolieelses eas laste seksuaalkasvatus: keha-, tunde- ja turvalisusekasvatus“ teemadele. Selle materjali jaoks kasutatud algne õppematerjal töötati välja Hollandis Rutgersis aastal 2011. Materjal tõlgiti ja kohandati inglise keelde Public Health Warwickshire’is aastal 2015 ning seejärel materjal tõlgiti ja kohandati eesti keelde koostöös Tervise Arengu Instituudi, MTÜ Seksuaaltervise Labori ning Elsbeth Reizemaga Rutgersist. Küsimustikus on hinnangute (nii seksuaalkasvatuse olulise kui teemade olulise kohta) kogumiseks nelja-palli-skaala tüüpi küsimusi, kus 4-väga oluline, 3- pigem oluline, 2- pigem ei ole oluline, 1- üldse ei ole oluline.

Antud uurimus viidi läbi uuritavatega detsember 2022. Ühele lasteaiale saadeti küsimustik Eliis-keskkonna kaudu ning kahele teisele lasteaiale saadeti palve täita küsimustik üldmeilile. Küsimustik paluti ära täita 10 päeva jooksul.

Andmeid analüüsiti kvantitatiivselt. Uurimisküsimusele vastuse leidmiseks kasutati andmete analüüsimisel kirjeldavat statistikat. Andmed sisestati MS Excel programmi, kus leiti andmetest aritmeetilised keskmised, sagedus ja sageduse protsendid.

Tulemused

Esimene uurimisküsimus

Tulemused esitatakse uurimisküsimuste kaupa. Esimeseks uurimisküsimuseks oli: millised on olulisemad teemad eelkooliealiste seksuaalkasvatusest lasteaiaõpetajate hinnangul. Selle illustreerimiseks toon välja iga teemavaldkonna olulisemaks peetud väited. Kõiki väiteid ja õpetajate antud hinnanguid on näha lisast (lisa 1).

Esimese teemavaldkonna „Minu keha“ puhul pidasid õpetajad kõige olulisemaks, et lapsed teaksid, et on olemas erinevad sood (keskmine hinnang 3,9). Järgmiseks peeti oluliseks, et lapsed oskaksid arvestada nii enda kui ka teiste privaatsusvajadustega. Järgnesid väited: lapsed peavad lugu endast ja oma kehast (positiivne minapilt ja kehapilt), lapsed eristavad privaatset ja avalikku käitumist. Viis õpetajate arvates olulisemat väidet koos keskmiste hinnangutega on näha tabelis 3.

Tabel 3. Esimese teemavaldkonna „Minu keha“ olulisemad väited (aritmeetiline keskmine M, kus min = 1, max =4)

Esimese teemavaldkonna „Minu keha“ väited	M
Lapsed teavad, et on olemas erinevad sood.	3,9
Lapsed oskavad arvestada enda ja teiste privaatsusevajadusega.	3,8
Lapsed peavad lugu endast ja oma kehast (positiivne minapilt ja kehapilt).	3,75
Lapsed eristavad privaatset ja avalikku käitumist (nt kus ja mida sobib teha ja puudutada).	3,75
Lapsed oskavad väljendada oma kehaga seotud vajadusi ja soove.	3,7

Teise teemavaldkonna „Tunded ja suhted“ puhul pidasid õpetajad kõige olulisemaks, et lapsed oskavad algetada ja hoida sõprussuhteid (keskmine hinnang 3,85). Järgmiseks peeti oluliseks väiteid, et lapsed oskaksid ära tunda ebameeldiva puudutuse või ebameeldiva läheduse, lapsed teavad, et on erinevaid tundeid (armastus, headus, üksildus, kadedus, viha, pettumus), lapsed teavad, et kõiki tundeid tohib tunda, aga mitte kõik neist tunnetest tulenevad teod ei ole lubatud, lapsed teavad, et kõiki tundeid tohib tunda, aga mitte kõik neist tunnetest tulenevad teod ei ole lubatud, lapsed oskavad märgata ja väljendada enda ja teiste privaatsusevajadust ning sellega arvestada. Viis õpetajate arvates olulisemat väidet koos keskmiste hinnangutega on näha tabelis 4.

Tabel 4. Teise teemavaldkonna „Tunded ja suhted“ olulisemad väited (aritmeetiline keskmine M, kus min = 1, max =4)

Teise teemavaldkonna „Tunded ja suhted“ väited	M
Lapsed oskavad algatada ja hoida sõprussuhteid.	3,85
Lapsed oskavad ära tunda ebameeldiva puudutuse või ebameeldiva läheduse.	3,8
Lapsed teavad, et on erinevaid tundeid (armastus, headus, üksildus, kadedus, viha, pettumus).	3,8
Lapsed teavad, et kõiki tundeid tohib tunda, aga mitte kõik neist tunnetest tulenevad teodei ole lubatud.	3,8
Lapsed oskavad märgata ja väljendada enda ja teiste privaatsusevajadust ning sellegaarvestada.	3,8

Kolmanda teemavaldkonna „Laste saamine“ puhul pidasid õpetajad kõige olulisemaks, et lapsed mõistaksid, et head peresuhted annavad pereliikmetele läheduse ja usalduse tunde ja, et lapsed oskaksid oma kodust ja perest rääkida (mõlema juhul keskmine hinnang 3,75). Järgmiseks peeti oluliseks väidet, et lapsed teaksid, mis on seksuaalvahekord (täiskasvanute eriline lähedus kui kiindumuse väljendus). Järgnesid väited: et lapsed teaksid, et seksuaalsed tunded (lähedus, nauding) on osa inimese tunnetest, mis peaksid olema positiivsed ega tohi hõlmata sundi ja, et lapsed mõistaksid, et on eri tüüpi peresid ja peresuhteid. Viis õpetajate arvates olulisemat väidet koos keskmiste hinnangutega on näha tabelis 5.

Tabel 5. Kolmanda teemavaldkonna „Laste saamine“ olulisemad väited (aritmeetiline keskmine M, kus min = 1, max =4)

Kolmanda teemavaldkonna „Laste saamine“ väited	M
Lapsed mõistavad, et head peresuhted annavad pereliikmetele läheduse ja usalduse tunde.	3,75
Lapsed oskavad oma kodust ja perest rääkida.	3,75
Lapsed teavad, mis on seksuaalvahekord (täiskasvanute eriline lähedus kui kiindumuse väljendus).	3,6
Lapsed teavad, et seksuaalsed tunded (lähedus, nauding) on osa inimese tunnetest, mis peaksid olema positiivsed ega tohi hõlmata sundi.	3,3
Lapsed mõistavad, et on eri tüüpi peresid ja peresuhteid.	3,25

Neljanda teemavaldkonna „Enesekehtestamine“ puhul pidamised õpetajad kõige olulisemaks, et lapsed oskaksid kasutada kolme sammu reeglit ebamugava olukorra või puudutuse korral (ütle „ei“ > mine ära > räägi täiskasvanule, keda tead ja usaldad ja, et lapsed tunneksid ujumisriiete reeglit (mitte keegi ei tohi ujumisriiete alla jäävaid kehaosi katsuda, vaadata või nendest rääkida

ilma lapse loata) (mõlema puhul keskmine hinnang 3,9). Järgnesid väited, et lapsed omandaksid arusaama, et tohib abi küsida (teadlikkus oma õigustest teabele ja kaitstusele; täiskasvanute vastutus laste turvalisuse eest, et lapsed arvestaksid sellega, kui teine laps ei taha, et teda puudutatakse, et lapsed teaksid, et lapsel on õigus turvalisusele ja kaitstusele, et lapsed oleks võimelised ütleva „ei“ soovimatule ja ebameeldivale puudutusele (arusaam, et „minu keha kuulub mulle“). Kuus õpetajate arvates olulisemat väidet koos keskmiste hinnangutega on näha tabelis 6.

Tabel 6. Neljanda teemavaldkonna „Enesekehtestamine“ olulisemad väited (välja on toodud aritmeetiline keskmine M, kus min = 1, max =4)

Neljanda teemavaldkonna „Enesekehtestamine“ väited	M
Lapsed tunnevad ujumisriiete reeglit (mitte keegi ei tohi ujumisriiete alla jäävaid kehaosikatsuda, vaadata või nendest rääkida ilma lapse loata).	3,9
Lapsed oskavad kasutada kolme sammu reeglit ebamugava olukorra või puudutuse korral (ütleva „ei“ > mine ära > räägi täiskasvanule, keda tead ja usaldad).	3,9
Lapsed arvestavad sellega, kui teine laps ei taha, et teda puudutatakse.	3,85
Lapsed on võimelised ütleva „ei“ soovimatule ja ebameeldivale puudutusele (arusaam, et „minu keha kuulub mulle“)	3,85
Lapsed teavad, et lapsel on õigus turvalisusele ja kaitstusele.	3,85
Lapsed omandavad arusaama, et tohib abi küsida (teadlikkus oma õigustest teabele ja kaitstusele; täiskasvanute vastutus laste turvalisuse eest).	3,85

Teine uurimisküsimus

Teiseks uurimisküsimuseks oli: millised on vähem olulised teemad eelkooliealiste seksuaalkasvatusest lasteaiaõpetajate hinnangul. Selle illustreerimiseks toon välja iga teemavaldkonna vähem olulisemaks peetud väited. Kõiki väiteid ja õpetajate antud hinnanguid on näha lisast (lisa 1).

Esimese teemavaldkonna „Minu keha“ puhul pidasid õpetajad kõige vähem olulisemaks, et lapsed omandaksid hoiaku, et on tähtis austada ja hoida oma keha (keskmine hinnang 3,2). Järgmiseks vähem oluliseks peeti väidet, Lapsed teavad, et kõikidest kehaosadest sobib rääkida, kõik kehaosad on olulised (keskmine hinnang 3,3). Sama hinnangu sai ka väide, et lapsed suhtuksid paindlikult soorollidesse (keskmine hinnang 3,3). Järgnesid väited: Lapsed oskavad nimetada kõiki kehaosi (sh suguelundeid), lapsed eristavad isiklikke kehaosi (need on kehaosad, mis jäävad ujumisriiete alla ja mida ei näidata kõikidele). Viis õpetajate arvates vähem olulisemat väidet koos keskmiste hinnangutega on näha tabelis 7.

Tabel 7. Esimese teemavaldkonna „Minu keha“ olulisemad väited (aritmeetiline keskmine M, kus min = 1, max = 4)

Esimese teemavaldkonna „Minu keha“ väited	M
Lapsed omandavad hoiaku, et tähtis on austada ja hoida oma keha.	3,2
Lapsed teavad, et kõikidest kehaosadest sobib rääkida, kõik kehaosad on olulised.	3,3
Lapsed suhtuvad paindlikult soorollidesse.	3,3
Lapsed oskavad nimetada kõiki kehaosi (sh suguelundeid).	3,35
Lapsed eristavad isiklikke kehaosi (need on kehaosad, mis jäävad ujumisriiete alla ja mida ei näidata kõikidele).	3,4

Teise teemavaldkonna „Tunded ja suhted“ puhul pidasid õpetajad kõige vähem olulisemaks väidet: Lapsed tunnetavad, et kehalise läheduse nautimine kui armastuse ja kiindumuse väljendus on elu hea ja loomulik osa. Järgnes väide: Lapsed teavad, et kiindumust (nt sõprust, armastust) võib tunda nii enda soost kui vastassoost inimese vastu (keskmised hinnangud 3,35). Järgmiseks peeti vähem oluliseks väiteid, et lapsed teavad, et meeldiv tunne puudutamisel ei ole saladus, see annab turvalise ja hea tunde, ebameeldiv tunne puudutamisel võib aga hirmutada, ärritada või tekitada valu. Samuti, et lapsed teavad, et tuntakse eri tüüpi armastust (sõprade, pereliikmete, paarisuhtepartnerite vahel). Lisaks, et lapsed aktsepteerivad, et armastuse tunded (osana kõikidest tunnetest) on loomulikud. Viis õpetajate arvates olulisemat väidet koos keskmiste hinnangutega on näha tabelis 8.

Tabel 8. Teise teemavaldkonna „Tunded ja suhted“ vähem olulisemad väited (aritmeetiline keskmine M, kus min = 1, max = 4)

Teise teemavaldkonna „Tunded ja suhted“ väited	M
Lapsed tunnetavad, et kehalise läheduse nautimine kui armastuse ja kiindumuse väljendus on elu hea ja loomulik osa.	3,35
Lapsed teavad, et kiindumust (nt sõprust, armastust) võib tunda nii enda soost kui vastassoost inimese vastu.	3,35
Lapsed teavad, et meeldiv tunne puudutamisel ei ole saladus, see annab turvalise ja hea tunde, ebameeldiv tunne puudutamisel võib aga hirmutada, ärritada või tekitada valu.	3,45
Lapsed teavad, et tuntakse eri tüüpi armastust (sõprade, pereliikmete, paarisuhtepartnerite vahel).	3,45
Lapsed aktsepteerivad, et armastuse tunded (osana kõikidest tunnetest) on loomulikud.	3,5

Kolmanda teemavaldkonna „Laste saamine“ puhul pidasid õpetajad kõige vähem olulisemaks, et lapsed mõistavad seksuaalsuse tähendust (laste seksuaalsus erineb täiskasvanute seksuaalsusest) (keskmine hinnang 3). Järgmiseks peeti vähem oluliseks väidet, et lapsed teavad ja aktsepteerivad, et lapse peresse tulemiseks on erinevaid viise (nt lapsendamine). Järgnesid väide, et lapsed teavad põhifakte raseduse ja lapse sünni kohta (kust lapsed tulevad) (keskmised hinnangud 3,05). Järgnesid väited, et lapsed oskavad nendel teemadel eakohaste sõnadega rääkida ning, et lapsed suhtuvad austusega fakti, et mõnel inimesel on lapsed ja mõnel ei ole. Viis õpetajate arvates vähem olulisemat väidet koos keskmiste hinnangutega on näha tabelis 9.

Tabel 9. Kolmanda teemavaldkonna „Laste saamine“ vähem olulisemad väited (aritmeetiline keskmine M, kus min = 1, max = 4)

Kolmanda teemavaldkonna „Laste saamine“ väited	M
Lapsed mõistavad seksuaalsuse tähendust (laste seksuaalsus erineb täiskasvanute seksuaalsusest).	3
Lapsed teavad põhifakte raseduse ja lapse sünni kohta (kust lapsed tulevad).	3,05
Lapsed teavad ja aktsepteerivad, et lapse peresse tulemiseks on erinevaid viise (nt lapsendamine).	3,05
Lapsed oskavad nendel teemadel eakohaste sõnadega rääkida.	3,1
Lapsed suhtuvad austusega fakti, et mõnel inimesel on lapsed ja mõnel ei ole.	3,15

Neljanda teemavaldkonna „Enesekehtestamine“ puhul pidamised õpetajad kõige vähem olulisemaks, et lapsed teavad, et on olemas erinevaid puudutamise viise ja et puudutamine võib tekitada erinevaid tundeid (keskmine hinnang 3,45). Järgnesid väited, et Lapsed teavad puudutamise reeglit (keegi võib kedagi puudutada ainult siis, kui see tundub sellele inimesele meeldiv ja hea ning ta on sellega nõus) (keskmine hinnang 3,55). Samuti, et lapsed teavad, et lapsel on võimalik otsustada selle üle, kes tema keha puudutab ning, et lapsed on teadlikud väärkohtlemisest (mõned inimesed ei ole head ja nad võivad olla vägivaldsed) (keskmised hinnangud 3,7). Järgnes väide, et lapsed mõistavad, et kui (kehaline) tunne või kogemus ei ole hea, siis ei pea sellega leppima (igaüks teab ise kõige paremini, kuidas puudutus tundub ja kas ta soovib seda). Viis õpetajate arvates vähem olulisemat väidet koos keskmiste hinnangutega on näha tabelis 10.

Tabel 10. Neljanda teemavaldkonna „Enesekehtestamine“ olulisemad väited (välja on toodud aritmeetiline keskmine M, kus min = 1, max = 4)

Neljanda teemavaldkonna „Enesekehtestamine“ väited	M
Lapsed teavad, et on olemas erinevaid puudutamise viise ja et puudutamine võib tekitada erinevaid tundeid.	3,45
Lapsed teavad puudutamise reeglit (keegi võib kedagi puudutada ainult siis, kui see tundub sellele inimesele meeldiv ja hea ning ta on sellega nõus).	3,55
Lapsed teavad, et lapsel on võimalik otsustada selle üle, kes tema keha puudutab.	3,7
Lapsed on teadlikud väärkohtlemisest (mõned inimesed ei ole head ja nad võivad olla vägivaldsed).	3,7
Lapsed mõistavad, et kui (kehaline) tunne või kogemus ei ole hea, siis ei pea sellega leppima (igauks teab ise kõige paremini, kuidas puudutus tundub ja kas ta soovib seda).	3,75

Kolmas uurimisküsimus

Kolmandaks uurimisküsimuseks oli: kui oluliseks ja miks peetakse lasteaiaõpetajate hinnangul seksuaalkasvatusega tegelemist lasteaias. Õpetajatelt küsiti nende hinnangut. Esimese teemavaldkonna „Minu keha“ käsitlemist lastega peeti oluliseks ning seda näitas keskmine tulemus 3,5. Teise teemavaldkonna „Tunded ja suhted“ käsitlemist lastega peeti olulisemaks kui esimest ning seda näitas keskmine tulemus 3,65. Kolmanda teemavaldkonna „Laste saamine“ käsitlemist lastega peeti kõige vähem oluliseks ning seda näitas keskmine tulemus 3,2. Neljanda teemavaldkonna „Enesekehtestamine“ käsitlemist lastega peeti enim oluliseks ning seda näitas keskmine tulemus 3,8. Kõik valitud vastused on näha tabelis 11.

Tabel 11. Teemavaldkondade olulisus (välja on toodud õpetajate valikud, kus 4-väga oluline, 3-pigem oluline, 2-pigem ei ole oluline, 1- üldse ei ole oluline, ning aritmeetiline keskmine M)

	4	3	2	1	M
Kui oluliseks Te peate esimese teemavaldkonna „Minu keha“ käsitlemist lastega.	10	10	0	0	3,5
Kui oluliseks Te peate teemavaldkonna „Tunded ja suhted“ käsitlemist lastega.	14	5	1	0	3,65
Kui oluliseks Te peate teemavaldkonna „Laste saamine“ käsitlemist lastega.	8	8	4	0	3,2
Kui oluliseks Te peate teemavaldkonna „Enesekehtestamine“ käsitlemist lastega.	16	4	0	0	3,8

Õpetajad said vabavastusega illustreerida antud teemade olulisust. Õpetajad kirjeldasid esimese teemavaldkonna „Minu keha“ käsitlemise olulisust erinevalt. Näiteks: „Antud teema käsitlemist pean oluliseks, kuna tundes oma keha, olles nendes teemades avatud oskab inimene tulevikus oma

kehast rõõmu tunda, meie kehaga seonduv on oluline kõigile, me peame oma kehaga seonduvat väärtustama.“ ja “Soovin toetada lapsi teadmiste omandamisel, et neil oleks tulevikus vähem riske ärakasutamise jms osas.“. „Lisaks pean oluliseks, et end oma kehas hästi tuntakse ning osatakse enesele ja teistele turvalised piirid seada.” ning “Et lapsed tunneksid ennast oma kehas hästi, oskaksid ennast väljendada ning oleksid kontaktis oma seksuaalsusega, et lapsed väärtustaksid kehade erinevusi, kasvataksid tolerantsust, oskaksid nimetada oma kehaosasid (sh suguelundeid).“

Teise teemavaldkonna „Tunded ja suhted“ käsitlemise olulisust illustreerivad kirjeldused on järgnevad. Näiteks: *“Pean oluliseks, kuna tänapäeva kiire elu toodab tunnete ja empaatia puudust” ja “Sotsiaalsetes olukordades ja iseenese/teiste emotsioonides orienteerumiseks on see oluline teema.” ning “Et lapsed oleksid teadlikud erinevatest tunnetest, saaksid aru kehalisest lähedusest, miks on see vajalik ja miks on okei, kui lapsele see näiteks ei meeldi.”.*

Kolmanda teemavaldkonna „Laste saamine“ käsitlemise olulisust illustreerivad kirjeldused on järgnevad. Näiteks: *“See aitab lapsel luua terviklikku maailmapilti.” ja “Lapsed peavad teadma kuidas lapsed ilma sünnivad ja et nad on armastuse vili.” ning “Oluline on, et lapsed mõistaksid loomulikke elu protsesse.”*

Neljanda teemavaldkonna „Enesekehtestamine“ käsitlemise olulisust illustreerivad kirjeldused on järgnevad. Näiteks: *“Pean oluliseks, kuna see annab julguse, teadmised ja enesekindluse eluks, kui peaks tekkima negatiivseid olukordi, enesekindlus, teadlikkus vähendab enesesüüdistust, mis õnneks hakkab ühiskonnas vähenema” ja “Teema käsitus on oluline kuna palju lapsi satub ebasobiva käitumise ohvriteks. Lapsed peavad olema teadlikumad ja julgemad rääkima turvalisele täiskasvanule kui keegi käitub temaga ebasobivalt. Täiskasvanud peavad olema teadlikumad, märkama laste käitumises muutusi ja vastutama laste turvalisuse eest.” ning “Et ära hoida seksuaalset väärkohtlemist.”*

Arutelu

Olulisimad ja vähem olulisemad teemad seksuaalkasvatusest

Esimeseks sooviti teada saada olulisimaid teemasid eelkooliealiste seksuaalkasvatusest lasteaiaõpetajate hinnangul. Õpetajad pidasid kõige olulisemaks enesekehtestamise teemat. Enesekehtestamisest rääkides tuleb lastele selgitada, mis on seksuaalne rünnak ja kuidas seda ära tunda (Detailed content ..., 2018). Lastel võib ette tulla ebamugavaid olukordi, kuid ta ei oska seda kirjeldada kui seksuaalset rünnakut. Seega on enesekehtestamise teema tõesti tähtis ja õpetajatel on oluline tuua nende teemade arutamisel välja erinevaid näiteid. Ka varasemas uuringus on toodud välja, et lastele on oluline on selgitada lastele, et kellelgi ei ole õigus katsuda tema privaatseid kehaosi nõusolekut küsimata (Wurtele & Kenny, 2011). Oluline on anda mõista,

et tuleb eemalduda olukorrast, kus laps ei tunne end mugavalt ning samuti peab paluma abi tuttavalt täiskasvanult. Tähtis on vältida keskendumist ainult võõraste ohtudele, sest enamik lapsi satub tuttava või usaldust omava täiskasvanu väärkohtlemise ohvriks (National Child..., 2009). Teema olulisus on mõistetav oma aktuaalsuse tõttu, sest lastevastane seksuaalvägivald ei ole kuhugi kadunud (vt Eelmaa, 2018). Tänapäeval on igas vanuses väga oluline osata ära öelda soovimatust füüsilisest kontaktist ning seega lapsepõlves omandatud oskus on turvalisuse tagamiseks väga oluline.

Õpetajate hinnangul oli väga oluline ka teema tunded ja suhted. Tunded ja suhted on laste jaoks igapäevane teema, lasteaias toimuvad laste esimesed suhete loomised ja ka armumised. Õpetajad on teadlikud, et teemat tuleb lastega arutada, sest lapsed elavad väga tugevalt läbi emotsioone ning nende keelamine toob kaas laste ebakindluse ka enda identiteedi avastamisel. Lastega töötamisel on oluline lubada läbi elada enda emotsioone turvaliselt nii enda kui teiste jaoks (Сукиасян et al., 2021).

Varasemad uuringud on toonud välja ka enda keha avastamisega seotud aspekte. Ka siinses uuringus hindasid õpetajad enda keha teemat oluliseks. On nimetatud, et tähtis on rääkida lastega välistest intiimpiirkondadest nagu rinnad, häbe, peenis või munandid (Detailed content ..., 2018) kasutades sealjuures kindlasti korrektseid kehaosade nimetusi. Erinevate kehaosadest rääkimine toob kaasa lapse arusaama, et sellega seoses ei pea tunda häbi või ebakindlust. Samuti on oluline märgata laste enda keha avastamisega seotud väljendusi. Seksuaalse arengu tavaline osa koolieelses eas on ka seksuaalse käitumise avaldumine, näiteks eneserahuldamine (Balter *et al.*, 2016). Õpetaja töös on oluline anda lapsele turvaline keskkond positiivse minapildi tekkimiseks ning vajadusel selgitada, et oma keha avastamine on privaatne tegevus, mida teise ees ei tehta (Amis, 2021).

Samas laste saamise teemat ei hinnanud õpetajad käesolevas uuringus väga oluliseks. Tulemus on huvitav, sest teoorias peetakse siiski oluliseks, et lapsega tuleb rääkida kehast ja teha lapsele selgeks ka suguorganite funktsioon (Detailed content ..., 2018). Õpetajad pidasid seda teemat mitte oluliseks ning see tekitab muret, sest antud teema kohta levib palju müüte. Lapsed usuvad erinevaid väljamõeldisi näiteks, et nad leiti kapsa alt või et neid tõi toonekurg. Lastele seksuaalsusega seotud info jagamise taga on palju valehäbi ja teema tabuks pidamine. See olukord vajab muutmist, et info oleks lastele arengukohaselt edasi antud ja et õpetajatel oleks oskused ja julgus teemadega tegeleda.

Seksuaalkasvatusega tegelemise olulisus lasteaias

Õpetajad kirjeldasid esimese teemavaldkonna „Minu keha“ käsitlemise olulisust erinevalt.

Näiteks: *“Antud teema käsitlemist pean oluliseks, kuna tundes oma keha, olles nendes teemades avatud oskab inimene tulevikus oma kehast rõõmu tunda, meie kehaga seonduv on oluline kõigile, me peame oma kehaga seonduvat väärtustama.* Näide illustreerib teoreetilises osas oluliseks peetud osa väärtuskasvatuse olulisusest. Teoreetilises osas on välja toodud, et enda väärtustamine tagab lastele positiivse minapildi ning ennetab vägivalda ja võimalikku seksuaalset rünnakut (Detailed content..., 2018). Seega on väga oluline, et õpetajad peaksid keha tundmise teemat oluliseks. Lastel on oluline juba koolieelses eas teada enda keha kuulumist neile ning selle väärtust. Kui laps väärtustab enda keha ei lase ta teistel endale liiga teha. Eriti oluline on seksuaalvägivalla ennetustöösse hõlmata mitte ainult füüsilise kehaga seotud teemasid, vaid ka teisi, mida on kirjeldatud teoreetilises osas.

Teise teemavaldkonna „Tunded ja suhted“ olulisust kirjeldati õpetajate poolt järgmiselt. Näiteks: *„Et lapsed oleksid teadlikud erinevatest tunnetest, saaksid aru kehalisest lähedusest, miks on see vajalik ja miks on okei, kui lapsele see näiteks ei meeldi.“* Ka tunded ja suhted teema on suure tähtsusega seksuaalse vägivalla ennetustööna. Teoreetilises osas on peetud oluliseks ka õpetajate oskust mitte lubada kultuurilistel piirangutel peatada laste arengut ning keelata neil end emotsionaalselt välja elada (Радзивилова, 2013). Emotsionaalne väljaelamine on väga lähedal tunnete tähtsustamisele. Lastele tuleb selgitada erinevaid tundeid ja nendega seonduvaid emotsioone. Laste arengus on väga oluline emotsionaalsus ja tunnetuslikus ning keskkond, kus laps areneb peab olema selline, kus laps saab enda emotsioone läbi elada (Сукиасян et al., 2021). Kui laps saab enda emotsioone turvaliselt läbi elada tunneb ta end enda kehas ja enda tunnetega hästi ning omandab hoiaku hinnata enda keha ja tundeid ning nende väljendusi. Seega ka selle teema läbiv arutlemine toetab lapse turvatunnet enda kehas ja iga päeva keskkonnas.

Kolmanda teemavaldkonna „Laste saamine“ käsitlemist kirjeldati õpetajate poolt järgmiselt. Näiteks: *“See aitab lapsel luua terviklikku maailmapilti.”* Seda peeti oluliseks ka teoreetilises osas tuues välja, et vastavalt Euroopa seksuaalharidus standarditele on oluline anda lastele teavet raseduse, sünni ja soojätkamise kohta juba enne neljandat eluaastat (Maailma Terviseorganisatsioon, 2015). Seega õpetajate hoidumine antud teemast tuleneb, vaid isiklikust hoiudmisest seksuaalsuse teemadest lasteaias. Täiskasvanu teha on piiride seadmine ning otsustamine, mida on vaja teada ja mida mitte (Cacciatore, 2014). Õpetajatel puudub teadmine, kuidas infot edasi anda ning just seetõttu ei hinnatud ka teemat üldiselt väga oluliseks. Kuid tervikliku maailmapildi jaoks on kindlasti oluline arutleda lastega neil teemadel.

Neljanda teemavaldkonna „Enesekehtestamine“ olulisust kirjeldati õpetajate poolt järgmiselt. Näiteks: *“Pean oluliseks, kuna see annab julguse, teadmised ja enesekindluse eluks, kui peaks tekkima negatiivseid olukordi, enesekindlus, teadlikkus vähendab enesestüüdistust, mis õnneks hakkab ühiskonnas vähenema”*. Antud õpetaja tõi välja kaks olulist teemat nii julguse teema olulisuse enesekehtestamiseks kui enesestüüdistuse antud olukordade tekkimisel. See on tõesti levinud, et väärkoheldud lapsed arvavad ekslikult, et olid ise olukorra tekkimises süüdi. Lastel tekib mulje, et kuna täiskasvanutel on alati õigus siis süüdlane on laps. Ka teoreetilises osas on hinnatud väga oluliseks enesekehtestamist. Kõik teemad koonduvad kokkuvõttes vägivalla ennetamisele. Lastele oluline õpetada, millal öelda „ei“ ja minna ära (Detailed content..., 2018). See vastutus on täiskasvanutel, kes last ümbritsevad. Lastel peab olema kindlus enda soovide väljendamises, et hoiduda ohtlikest olukordadest. Lastele tuleb ka selgitada tundeid, mis võivad tekkida pärast seksuaalset rünnakut, näiteks häbi, süütunne või hirm täiskasvanu usaldamise ees (Detailed content..., 2018). Seksuaalsuse teema kõikide aspektide kajastamine toob kaasa laste ettevaatlikkuse ning hoidumise olukordade ohtlikuks süvenemiseni.

Töö piirangud ja praktiline väärtus

Bakalaureusetöö raames läbiviidud uuring hõlmas ainult väga väikest osa Eesti koolieelse lasteasutuse õpetajatest. Selle põhjal ei saa teha kõikide õpetajate hinnangu üldistusi. Uuringu küsimustik koostas autor ühe teoreetilise allika põhja, mis ei pruugi anda üldist hinnangut kõikidele seksuaalkasvatuse teemadele.

Bakalaureusetöö väärtuseks on ülevaade seksuaalkasvatuse teemadest, mida peetakse oluliseks koolieelses lasteasutuses töötavate õpetajate hinnangul. Töö tulemused annavad kasulikku infot koolitajatele. Samuti saavad antud tööst kasulikke teadmisi ka õpetaja, kes seksuaalkasvatuse teemast teadlik ei ole. Samuti on töö kasulik lastevanematele, et teadvustada olulisi teemasid ning vajadusel õiges eas õigele teemale tähelepanu pöörata. Antud bakalaureusetöö koostamine oli väga väärtuslik ka autorile. Antud töö õpetas, kuidas peaks lastega seksuaalsusest rääkima ning andis hoiaku seksuaalkasvatuse väärtustamiseks.

Tänuõnad

Soovin avaldada suurt tänu oma juhendajale ja kõigile, kes aitasid selle töö koostamisel kaasa. Eriline tänu on suunatud õpetajatele, kes leidsid aega küsimustiku täitmiseks. Tänan ka oma perekonda ja lähedasi, kelle toetuseta see töö ei oleks valminud.

Autorsuse kinnitus

Kinnitan, et olen koostanud ise käesoleva lõputöö ning toonud korrektselt välja teiste autorite ja toetajate panuse. Töö on koostatud lähtudes Tartu Ülikooli haridusteaduste instituudi lõputöö nõuetest ning on kooskõlas heade akadeemiliste tavadega.

.....(allkiri, kuupäev) Monika Taska

Kasutatud kirjandus

Amis, S. (2021) *Is This My Body? A Manual on Navigating Child Masturbation Without Shame*.

https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5220&context=gc_etds

Astuti, B., Sugiyatno, S., & Aminah, S. (2017). The development of early childhood sex education materials or early childhood education (ECE) teachers. *JPPM (Jurnal Pendidikan dan Pemberdayaan Masyarakat)*.

Balter, A.-S., van Rhijn, T. M., & Davies, A. W. J. (2016). The development of sexuality in childhood in early learning settings: An exploration of early childhood educators' perceptions. *Canadian Journal of Human Sexuality*.

<https://atrium.lib.uoguelph.ca/server/api/core/bitstreams/26faab28-3483-4c96-a346-b39fd6235dd2/content>

Cacciatore, R. (2014). *Laste seksuaalkasvatus: nõuandeid vastuseks tüdrukuna ja poisina kasvamise väljakutsetele sünnist murdeeni*. Tallinn: Varrak

Detailed content in sexuality education. (2018)

http://www.education.gouv.qc.ca/fileadmin/site_web/documents/dpse/adaptation_serv_compl/EDUC-Contenus-Sexualite-Personnel-scolaire-Presco-Primaire-EN.pdf

Eelmaa, S (2018). Infomaterjal seksuaalse väärkohtlemise ennetamiseks koolieelsetele lasteasutustele. https://www.terviseinfo.ee/images/LSVK_infomaterjal.pdf

Eesti keele seletav sõnaraamat. (2009). <http://eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=seksuaalkasvatus>

In partnership with: Sexual Development and Behavior in Children Information for Parents and Caregivers. (n.d.). (2009)

https://www.nctsn.org/sites/default/files/resources/sexual_development_and_behavior_in_children.pdf

Kass, V. (2021) *Vägivalla kogemise uuring*.

https://sotsiaalkindlustusamet.ee/sites/default/files/content-editors/Uuringud/vagivalla_kogemise_uuring_2021_-_raport.pdf

Kurtuncu, M., Akhan, L. U., Tanir, I. M., & Yildiz, H. (2015). The Sexual Development and Education of Preschool Children: Knowledge and Opinions from Doctors and Nurses. *Sex Disability*. <http://dx.doi.org/10.1007/s11195-015-9393-9>

Laste ja noorte seksuaalkäitumise hindamine lipusüsteemi meetodil (2020).

https://intra.tai.ee/images/prints/documents/161156918576_Laste%20ja%20noorte%20seksuaalk%C3%A4itumise%20hindamine%20lipus%C3%BCsteemi%20meetodil_594X841+5mm_TR%C3%9CKIFAIL.pdf

Maailma Terviseorganisatsioon (2015). Euroopa seksuaalhariduse standardid.

https://intra.tai.ee/images/prints/documents/143039406413_WHO_Euroopa_seksuaalhariduse_standardid.pdf

Meus, M. (2020). Lasteaiaõpetajate arvamused eelkooliealiste laste seksuaalhariduse ja seksuaalse arengu kohta.

https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/69349/Meus_Madli.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Minu keha ja turvalisus (2020).

https://intra.tai.ee/images/prints/documents/157890538823_minu%20keha_.pdf

National Child Traumatic Stress Network Child Sexual Abuse Committee. (2009). Caring for Kids: What Parents Need to Know about Sexual Abuse. Los Angeles, CA & Durham, NC: National Center for Child Traumatic Stress.

https://www.nctsn.org/sites/default/files/resources/fact-sheet/caring_for_kids_what_parents_need_know_about_sexual_abuse.pdf

National Guidelines Task Force (2004). Guidelines for Comprehensive Sexuality Education, Kindergarten Through 12th Grade. 3rd ed. Washington, DC: Fulton Press.

<http://sexedu.org.tw/guideline.pdf>

Part, K., & Kull, M. (Toim). (2018). Koolieelses eas laste seksuaalkasvatus: keha, tunded ja turvalisus. Tallinn: Tervise Arengu Instituut.

Toeta lapse arengut. Lapsest lähtuv seksuaalkasvatus (2016).

https://intra.tai.ee/images/prints/documents/157890520042_toeta_lapse_arengut.pdf

Vunder, R. (2020). Seksuaalhariduslike temade käsitlemine eelkoolieas lastaiaõpetajate hinnangul.

https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/69382/vunder_reelika_ba.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Wurtele, S. K., & Kenny, M. C. (2011). Normative sexuality development in childhood: Implications for developmental guidance and prevention of childhood sexual abuse. Counseling and Human Development.

Радзивилова М. Гендерный подход в воспитании дошкольников в условиях доу. (2013).

<https://s.fundamental-research.ru/pdf/2013/4-2/31215.pdf>

Сукиасян А., Бабаян А., Баишева З., Винеvская А., Гетманская Е., Ежкова Н., Епхиева М., Куликова Т., Кленина Е., Кленина Е., Маркова Н., Мухамадеева З., Симонович Н., Смирнов П., Танаева З., Шилкина Е. Проблема процесса саморазвития и

самоорганизации в психологии и педагогике (2021). <https://aeterna-ufa.ru/sbornik/NK-PP-146.pdf#page=54>

Lisad

Lisa 1. Teemavaldkondade väidete olulisuse kogutabel (vastavad numbrid koos hinnanguga, kus 4 - väga oluline, 3 - pigem oluline, 2 - pigem ei ole oluline, 1 - üldse ei ole oluline)

Esimese teemavaldkonna „Minu keha“ eesmärgid	4	3	2	1	M
Lapsed oskavad nimetada kõiki kehaosi (sh suguelundeid).	9	9	2	0	3,35
Lapsed eristavad isiklikke kehaosi (need on kehaosad, mis jäävadujumisriiete alla ja mida ei näidata kõikidele).	10	8	2	0	3,4
Lapsed teavad, et kõikidest kehaosadest sobib rääkida, kõik kehaosad onolulised.	10	8	2	0	3,3
Lapsed omandavad hoiaku, et tähtis on austada ja hoida oma keha.	11	7	1	1	3,2
Lapsed väärtustavad kehade erinevusi.	14	3	3	0	3,55
Lapsed peavad lugu endast ja oma kehast (positiivne minapilt jakehapilt).	16	3	1	0	3,75
Lapsed väärtustavad head tunnet oma kehas ja kehalist lähedustkiindumussuhtes.	13	4	3	0	3,5
Lapsed teavad, et on olemas erinevad sood.	18	2	0	0	3,9
Lapsed omandavad positiivse hoiaku oma bioloogilise ja sotsiaalse soo suhtes (positiivne sooidentiteet: „Hea on olla tüdruk või poiss!“).	12	6	2	0	3,5
Lapsed austavad nii mees- kui naissugu (soolist võrdõiguslikkust).	15	4	1	0	3,65
Lapsed suhtuvad paindlikult soorollidesse.	9	8	2	0	3,3
Lapsed oskavad väljendada oma kehaga seotud vajadusi ja soove.	15	4	1	0	3,7
Lapsed oskavad arvestada enda ja teiste privaatsusevajadusega.	16	4	0	0	3,8
Lapsed arvestavad eakohaselt seksuaalsusega seotud sotsiaalsetenormidega (nt alastiolek).	12	8	0	0	3,6
Lapsed eristavad privaatset ja avalikku käitumist (nt kus ja mida sobibteha ja puudutada).	15	5	0	0	3,75

Teise teemavaldkonna „Tunded ja suhted“ eesmärgid	4	3	2	1	M
Lapsed tunnetavad, et kehalise läheduse nautimine kui armastuse jakiindumuse väljendus on elu hea ja loomulik osa.	10	8	1	1	3,35
Lapsed oskavad eristada meeldivaid ja ebameeldivaid tundmusi (omakeha kuulamine).	13	6	1	0	3,6

Lapsed teavad, et meeldiv tunne puudutamisel ei ole saladus, see annab turvalise ja hea tunde, ebameeldiv tunne puudutamisel võib aga hirmutada, ärritada või tekitada valu.	12	5	3	0	3,45
Lapsed teavad, et enne kellegi puudutamist on parem küsida, kas see on soovitud (näiteks enne musitamist või enne isiklike kehaosade puudutamist).	14	5	1	0	3,65
Lapsed oskavad märgata ja väljendada enda ja teiste privaatsusevajadust ning sellega arvestada.	16	4	0	0	3,8
Lapsed oskavad ära tunda ebameeldiva puudutuse või ebameeldivaläheduse.	16	4	0	0	3,8
Lapsed teavad, et on erinevaid tundeid (armastus, headus, üksildus, kadedus, viha, pettumus).	16	4	0	0	3,8
Lapsed oskavad ära tunda oma tundeid.	15	5	0	0	3,75
Lapsed teavad, et kõiki tundeid tohib tunda, aga mitte kõik neist tunnetest tulenevad teod ei ole lubatud.	16	4	0	0	3,8
Lapsed aktsepteerivad, et armastuse tunded (osana kõikidest tunnetest) on loomulikud.	11	8	1	0	3,5
Lapsed teavad, et tuntakse eri tüüpi armastust (sõprade, pereliikmete, paarisuhtepartnerite vahel).	10	9	1	0	3,45
Lapsed teavad, et kiindumust (nt sõprust, armastust) võib tunda nii endasooist kui vastassoost inimese vastu.	9	9	2	0	3,35
Lapsed oskavad alata ja hoida sõprussuhteid.	17	3	0	0	3,85

Kolmanda teemavaldkonna „Laste saamine“ eesmärgid	4	3	2	1	M
Lapsed teavad põhifakte raseduse ja lapse sünni kohta (kust lapsed tulevad).	10	6	3	1	3,05
Lapsed oskavad nendel teemadel eakohaste sõnadega rääkida.	8	7	5	0	3,1
Lapsed teavad ja aktsepteerivad, et lapse peresse tulemiseks on erinevaid viise (nt lapsendamine).	9	6	5	0	3,05
Lapsed suhtuvad austusega fakti, et mõnel inimesel on lapsed ja mõnel ei ole.	11	6	3	0	3,15
Lapsed teavad, et seksuaalsed tunded (lähedus, nauding) on osa inimesetunnetest, mis peaksid olema positiivsed ega tohi hõlmata sündi.	10	8	2	0	3,3
Lapsed mõistavad seksuaalsuse tähendust (laste seksuaalsus erineb täiskasvanute seksuaalsusest).	7	7	5	1	3
Lapsed teavad, mis on seksuaalvahekord (täiskasvanute eriline lähedus kui kiindumuse väljendus).	9	5	3	3	3,6
Lapsed mõistavad, et on eri tüüpi peresid ja peresuhteid.	10	6	3	1	3,25
Lapsed oskavad oma kodust ja perest rääkida.	15	5	0	0	3,75
Lapsed mõistavad, et head peresuhted annavad pereliikmetele läheduse ja usalduse tunde.	15	5	0	0	3,75

Neljanda teemavaldkonna „Enesekehtestamine“ eesmärgid	4	3	2	1	N
Lapsed teavad, et on olemas erinevaid puudutamise viise ja et puudutamine võib tekitada erinevaid tundeid.	10	9	1	0	3,45

Lapsed teavad puudutamise reeglit (keegi võib kedagi puudutada ainult siis, kui see tundub sellele inimesele meeldiv ja hea ning ta on sellega nõus).	12	1	1	0	3,55
Lapsed teavad, et lapsel on võimalik otsustada selle üle, kes tema kehapuudutab.	15	4	1	0	3,7
Lapsed tunnevad ujumisriiete reeglit (mitte keegi ei tohi ujumisriiete allajäävaid kehaosi katsuda, vaadata või nendest rääkida ilma lapse loata).	18	2	0	0	3,9
Lapsed mõistavad, et kui (kehaline) tunne või kogemus ei ole hea, siis eipea sellega leppima (igaüks teab ise kõige paremini, kuidas puudutus tundub ja kas ta soovib seda).	15	5	0	0	3,75
Lapsed on võimelised ütlema „ei“ soovimatule ja ebameeldivale puudutusele (arusaam, et „minu keha kuulub mulle“).	17	3	0	0	3,85
Lapsed arvestavad sellega, kui teine laps ei taha, et teda puudutatakse.	17	3	0	0	3,85
Lapsed oskavad kasutada kolme sammu reeglit ebamugava olukorra või puudutuse korral (ütle „ei“ > mine ära > räägi täiskasvanule, keda tead jausaldad).	18	2	0	0	3,9
Lapsed teavad, et lapsel on õigus turvalisusele ja kaitstusele.	17	3	0	0	3,85
Lapsed on teadlikud väärkohtlemisest (mõned inimesed ei ole head ja nad võivad olla vägivaldsed).	15	4	1	0	3,7
Lapsed omandavad arusaama, et tohib abi küsida (teadlikkus oma õigustest teabele ja kaitstusele; täiskasvanute vastutus laste turvalisusest).	17	3	0	0	3,85

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Monika Taska (sünnikuupäev: 15.05.2001)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose:
bakalaureusetöö SEKSUAALKASVATUSE OLULISUS KOOLIEELSES LASTESUTUSES
LASTEAIASÕPEAJATE HINNANGUL,

mille juhendaja on Heily Leola

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtajalõppemiseni;
- 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 10.01.2024